

Україна навесні 1920 — у 1921 р.

1. Чому С. Петлюра змушений був шукати допомоги в польського керівництва? 2. Яким було становище армії генерала А. Денікіна наприкінці 1920 р.? 3. Якими були особливості Першого зимового походу?

1. Передумови війни союзницьких українсько-польських військ проти більшовиків у 1920 р. Варшавська угода.

У польському керівництві в цей час переважала ідея експансії на Схід. При цьому представники поміркованого табору виступали за виведення зі сфери російського впливу Литви, Білорусі та України й створення з ними федерації. Прибічники більш рішучих дій прагнули включити території литовського, білоруського й українського народів до складу Польщі, нехтуючи їхніми бажаннями. Керівники Польщі розуміли також, що більшовики після утвердження своєї влади неодмінно повернуться до реалізації ідеї світової революції та рушать на захід.

Одночасно із цим відновлення Російської імперії, яке підтримували Велика Британія і Франція, вбачаючи в ній союзника в протистоянні з Німеччиною, польська сторона також не хотіла. Саме тому наприкінці серпня 1919 р. Польща зупинила своє просування на схід, наслідком чого стала поразка А. Денікіна в боротьбі з більшовицькою владою.

Директорія УНР змушена була піти на союз із Польщею як єдиною можливим союзником у боротьбі з більшовизмом. Початку війни союзницьких українсько-польських військ із більшовицькою владою в 1920 р. передувало укладення польсько-українського договору, що увійшов в історію як Варшавська угода. Вона містила політичну та військову конвенції.

Згідно з політичною угодою:

- Польський уряд визнавав право УНР на незалежне існування в межах на північ, схід і південь, які будуть визначені домовленостями із сусідніми державами. Одночасно Польща визнавала Директорію суверенної УНР на чолі з Головним отаманом С. Петлюрою як верховну владу в УНР.
- Кордони УНР встановлювалися таким чином, що Річ Посполита в обмін на визнання незалежності України отримувала Східну Галичину, Західну Волинь, Холмщину, Підляшшя, Полісся.
- Польща визнавала за УНР територію до кордонів 1772 р. (тобто першого поділу Польщі).
- Обидві сторони взаємно зобов'язувалися не укладати міжнародних угод, небезпечних для будь-якої з них.
- Національно-культурні права мали забезпечуватися громадянам української і польської національностей на територіях обох держав.

- Аграрна реформа в Україні здійснюватиметься конституантою (установчими зборами, які скликаються з метою розробки конституції). А до її скликання юридично забезпечувалися права землевласників польської національності в Україні.
- Укладалася військова конвенція, що становила інтегральну частину цього договору.
- Умова залишалася таємною і без згоди обох сторін не могла бути опублікована, за винятком параграфа 1, який оголошувався одразу ж після підписання угоди.
- Умова набирала чинності негайно після її підписання. Як таємний, договір не підлягав ратифікації.

Згідно з військовою конвенцією, бойові дії обох сторін могли вестися тільки під польським командуванням. Економічне життя України переходило під контроль Польщі. Валюта мала бути спільною. Польському управлінню підпорядковувалися залізниці. Україна зобов'язувалася забезпечувати польське військо продуктами, а також кіньми, волами, підводами тощо. Поляки зобов'язалися брати участь у цих операціях лише до Дніпра, у межах Правобережної України. На Лівобережжі поляки відмовлялися допомагати військам УНР.

Угода була негативно сприйнята українським населенням Галичини й більшістю українських діячів. Дії С. Петлюри щодо укладення Варшавської угоди засудили М. Грушевський, В. Винниченко, а голова уряду Директорії УНР І. Мазепа демонстративно пішов у відставку.

2. Перебіг війни союзницьких українсько-польських військ із більшовиками в 1920 р.

25 квітня 1920 р. союзницькі українсько-польські війська несподівано для більшовицької влади розпочали спільний наступ. Українськими підрозділами у складі союзницьких сил були 6-та Січова дивізія Армії УНР під командуванням полковника Марка Безручка та 3-тя Залізна Стрілецька дивізія під командуванням полковника Олександра Удовиченка. Обидві дивізії були сформовані навесні 1920 р. з полонених й інтернованих українських вояків, що перебували в польських таборах. Третю українську дивізію, відповідно до домовленостей, закріплених у Варшавській угоді, Ю. Пілсудський формувати й озброювати відмовився.

Союзники швидко оволоділи Житомиром, Коростенем, Бердичевом, Козятином, а в травні взяли Київ. У столиці союзні українсько-польські війська провели урочистий парад на Хрещатику — головній вулиці міста.

С. Петлюра сподівався, що антибільшовицький рух підтримає бойові дії, але марно. Зусиллями більшовицьких частин особливого призначення будь-які прояви руху опору було придушено. Те, що місцеве населення не підтримало союзні війська, було зумовлено ставленням польських вояків до подій. Польські солдати та офіцери чинили погроми проти єврейського та українського населення, вдавалися до переслідувань і репресій проти православного духовенства.

Незабаром більшовики перевели з інших регіонів в Україну близько 40 тис. бійців і вже 14 травня перейшли в контрнаступ. За два дні до цього польські війська, побоюючись оточення, залишили Київ. 5 червня Червона армія прорвала фронт і відновила владу більшовиків у Житомирі та Бердичеві. Розвиваючи наступ, вони вибили польські частини з Білорусії, вступили на територію Польщі й розгорнули наступ на Варшаву.

Польща звернулася по допомогу до держав Антанти. Союзники погодилися її надати за умови визначення статусу Східної Галичини. Польща погодилася на це, і Антанта посилила дипломатичний тиск на Росію. Британський міністр іноземних справ лорд Дж. Керзон у спеціальній ноті вимагав від радянської Росії, щоб вона зупинила свої війська на визначеній Антантою східній межі розселення поляків («лінія Керзона»). Однак Росія відмовилася від посередництва Англії та наполягала на безпосередніх переговорах із Польщею. Тим часом спроби Червоної армії захопити Львів та Варшаву провалилися. Значну роль у цьому відіграли українські військові підрозділи, які захищали центральну ділянку польської оборони в районі Замостя. Наприкінці серпня 1920 р. Червона армія змушена була відступити. Нова лінія фронту пройшла через Коростень—Житомир—Бердичів. Проте польська армія також не мала сил для подальшого наступу.

У жовтні 1920 р. Польща й радянська Росія уклали перемир'я й розпочали роботу над мирним договором. Ю. Пілсудський, ігноруючи його й виконуючи зобов'язання перед українською стороною, здійснив наступ українсько-польських підрозділів і захопив Жмеринку, Бар та Вінницю. Однак у листопаді Червона армія відбила цей наступ. Після цього уряд Директорії УНР змушений був залишити Україну. Після відмови польського Сейму продовжувати війну українські частини, які перейшли кордон Польщі, роззброїли і розмістили в спеціальних таборах. Сподівання С. Петлюри на польську допомогу також були марними.

18 березня 1921 р. Польща уклала Ризький мирний договір із радянською Росією та УСРР. За ним до Польщі разом із західнобілоруськими землями відходили Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь та Західне Поділля. Також УСРР відмовлялася від своїх претензій на Східну Галичину. Ризький мир і встановлені відповідно до нього кордони більшовики вважали тимчасовими, а майбутню війну з Польщею — неминучою. Такий статус України, за якого одна частина її земель була розділена між сусідами (Румунія, Чехословаччина і Польща), а на іншій встановлювався більшовицький тоталітарний режим, було визнано міжнародним співтовариством, і він зберігався до Другої світової війни.

3. Розгром більшовиками «білого руху» в Криму і поразка махновців.

У квітні 1920 р. сили білогвардійців, зосереджені в Криму, очолив барон Петро Врангель, який узяв титул «Правителя і Головнокомандувача Збройних сил на Півдні Росії». Переформувавши війська, а також додавши зміни в ідеологію «білого руху», він зумів зміцнити своє становище. Так, він відмовився від ідеї «єдиної і неподільної Росії» і був готовий піти на союз із С. Петлюрою. П. Врангель провів радикальну аграрну реформу: земля закріплювалася в приватну власність за викуп у розмірі 20 % від середнього врожаю, який мав бути сплачений протягом 25 років.

До кінця червня 1920 р., скориставшись тим, що основні сили Червоної армії були зайняті у війні з Польщею, П. Врангель захопив Північну Таврію, південну частину Катеринославщини, створивши загрозу Донбасу. Усі спроби здійснити десанти на Таманському півострові й підняти Донське й Кубанське козацтва на антибільшовицьке повстання були невдалими. Селяни й козаки ще пам'ятали режим А. Денікіна й не довіряли П. Врангелю. Тим часом Червона армія заблокувала десанти.

Радянське командування, занепокоєне наступом білих, у серпні прийняло рішення про створення Південного фронту, який очолив М. Фрунзе. Сюди перекинули додаткові сили, але їх було недостатньо для розгрому П. Врангеля. Із метою залучити додаткові сили у вересні 1920 р. між урядом УСРР і махновцями була укладена угода про спільні дії проти П. Врангеля. Н. Махно висунув політичні вимоги: надати автономію

Гуляйпільському району, дозволити пропаганду анархістських ідей, звільнити із в'язниць анархістів і махновців, надати допомогу зброєю. Радянське керівництво УСРР після узгодження з Москвою погодилося із цими вимогами. У результаті угоди Червона армія отримала добре озброєного союзника в завоюванні Криму. 7 серпня Червона армія перейшла в контрнаступ. У районі Каховки вона переправилася через Дніпро й захопила плацдарм, який становив загрозу для тилу і флангу військ П. Врангеля. Усі спроби ліквідувати цей плацдарм не мали успіху. Невдало завершилися рейд білогвардійців на Правобережжя та прорив у Донбас. У середині жовтня білогвардійці тримали оборону на всьому фронті. 28 жовтня Червона армія розпочала рішучий наступ, який завершився повним розгромом військ П. Врангеля в Північній Таврії. Білогвардійці втратили 50 % живої сили та 40 % зброї. Загнані у Крим, вони ще становили серйозну загрозу. Політбюро ЦК РКП(б) прийняло рішення будь-що до зими завершити розгром П. Врангеля.

Червона армія налічувала майже 100 тис. осіб. їй протистояло угруповання кількістю 28 тис. осіб, яке обороняло сильні перекопські укріплення на Кримському перешийку. Командування Червоної армії прийняло рішення наступати через озеро Сиваш в обхід укріплень, а частину війська кинуло на штурм перекопських укріплень (Турецького валу). Протягом 8—11 листопада 1920 р. оборонні позиції білих ціною значних втрат було взято. 13 листопада частини Червоної армії вступили в Сімферополь, а 17 листопада захопили весь Крим. Залишки Білої армії та біженці (близько 150 тис. осіб) поспіхом евакуювалися на кораблях до Туреччини та Болгарії. Проте близько 300 тис. цивільних і військових не змогли або не захотіли залишити батьківщину. Вони стали об'єктом для розправи з боку радянської влади. Загалом, за різними оцінками, було знищено від 40 до 150 тис. осіб.

Після розгрому П. Врангеля радянське командування вирішило розправитися з махновцями. 20 листопада були заарештовані, а згодом розстріляні командири Кримської групи махновської армії С. Каретніков і П. Гавриленко. 25 листопада почалася операція зі знищення махновських частин у Криму. 26 листопада 1920 р. М. Фрунзе видав наказ, у якому вимагав «вважати Махна і його загони ворогами радянської влади». У районі Євпаторії загони Н. Махна були оточені. Проте легку перемогу здобути не вдалося. Після запеклого бою частина махновців змогла втекти з Криму, але під Тимошівкою вони зіткнулися зі значними силами червоноармійців і зазнали поразки. Невелика група махновців, що вціліли, згодом з'єдналася із залишками повстанців на чолі з Н. Махном, які вирвалися з оточення в районі Гуляйполя. На боротьбу з повстанцями було кинуто 2/3 військ Південного фронту. Репресії проти повсталих і населення, яке їх підтримувало, посилювали повстанський рух. На березень 1921 р. під командуванням Н. Махна було вже 15 тис. осіб, а загалом в Україні діяло майже 40 тис. повстанців.

Кульмінацією антибільшовицького руху Н. Махна стало літо 1921 р. Його загони здійснили рейди до Харкова, Полтави, на Правобережжя. Для придушення повстання на території України було зосереджено майже 1 млн червоноармійців. Для боротьби з махновцями були створені спеціальні летучі загони, озброєні броньовиками, які безперервно переслідували повстанські загони. Зрештою в результаті репресій і в умовах загрози голоду повстанський рух пішов на спад. Н. Махно разом із невеликою групою прибічників у вересні 1921 р. перейшов радянсько-румунський кордон, потім перебрався до Польщі, а згодом до Франції. Він підтримував зв'язки з міжнародним анархістським рухом.

4. Другий зимовий похід.

У січні 1921 р. представники керівництва УНР, що перебували в Польщі, створили Повстансько-партизанський штаб для підготовки загального повстання проти більшовицького режиму в Україні. Організацію походу в Україну С. Петлюра доручив генерал-хорунжому Ю. Тютюннику. Цей рейд отримав назву Другого зимового походу. Завданням походу було надати військову допомогу антибільшовицькому повстанському руху в Україні.

Активізація повстанського руху в Україні була пов'язана зі спробами перешкодити вивезенню продовольства звідти до Росії. Це мало врятувати населення України від голоду, що охопив її взимку 1921—1922 рр. Стратегічною метою походу було підняти всенародне повстання й повалити більшовицький режим в Україні. Підготовку до походу вели представники польського командування. Зокрема, вони погодилися звільнити для участі на добровольчих засадах у поході в Україну 2 тис. українських вояків, що перебували в таборах для інтернованих.

Вояки Червоної армії розстрілюють полонених учасників Другого зимового походу 1921 р.

Чому більшовики вчинили таку розправу?

Українська повстанська армія, сформована для здійснення походу, поділялася на три групи — Волинську (близько 800 бійців), Подільську (400 бійців) і Бессарабську (300 бійців). Назви груп були пов'язані з регіонами, де вони формувалися і звідки мали прориватися в Україну. Загальне командування походом здійснював керівник Волинської групи Ю. Тютюнник.

Командування Червоної армії знало про підготовку походу й планувало завести його учасників до пастки й знищити. Усього на Правобережжі в цей час було зосереджено близько 500 тис. червоноармійців.

Усі три групи перейшли кордон у різних містах. Перші повідомлення про це надійшли 28 жовтня. Бессарабська група, що прямувала на Одесу та мала здобути вихід до моря, зіткнулася із численними військами УНР і змушена була відійти на територію Румунії. Подільська група, яка мала відвертати увагу від головних повстанських сил, із важкими боями пройшла все Поділля й наблизилася до села Бородянка за 60 км від Києва. Однак, втративши надію об'єднатися з Волинською групою, вона повернула назад і відступила на територію Польщі. Волинська група спочатку просувалася успішно, але потрапила в оточення й була розбита 17 листопада 1921 р. у бою біля селища Малі Мінки. 359 бійців групи потрапили в полон і були розстріляні біля міста Базар, а 150 бійців змогли відійти на територію Польщі.

Другий зимовий похід підрозділів Армії УНР став останньою спробою збройним шляхом здобути незалежність України під час Української революції 1917—1921 рр. Подіями Другого зимового походу завершилася Українська революція 1917—1921 рр.

Більшовицька армія протягом осені 1921 — зими 1922 р. репресивними заходами придушила останні осередки опору й спроби повстанського руху в Україні.

5. Історичне значення та уроки Української революції 1917—1921 рр.

Під час революції суттєвих змін зазнало геополітичне становище України. До Першої світової війни землі, заселені українським населенням, були поділені між Австро-Угорською та Російською імперіями. Після того як революція засвідчила можливість збирання територій, де проживало українство, у єдину суверенну державу, питання про їхню єдність уже не піддавали сумніву. Однак держави-переможниці в Першій світовій війні не бажали виникнення самостійної України. Етнічні українські землі було поділено між чотирма державами — Польщею, Чехословаччиною, Румунією та майбутнім СРСР.

Поразка Української революції була обумовлена різними причинами. На жаль, на цей час переважна частина населення була не готова до вирішальної боротьби за Україну через низький рівень національної свідомості. Досить негативно вплинула на суспільно-політичну свідомість населення панівна на той час соціалістична ідеологія. Більшість українських соціалістичних партій у поглядах на державне будівництво дотримувалися автономістсько-федералістських поглядів, які й намагалися втілити в життя в період революції. Самостійницькі погляди не змогли стати визначальними в українському національному русі через внутрішню суперечливість і низьку свідомість мас. Непослідовність і помилки українських урядів, особливо в аграрному питанні, стосовно різних верств населення переводили їх у табір противників революції.

У період Української революції дуже бракувало досвічених українських політичних діячів. Більшість тогочасних українських лідерів були фахівцями в різних галузях науки, талановитими літераторами і журналістами, педагогами тощо, але були мало обізнані в державотворчій діяльності. Це обумовлювало суперечки в пошуку шляхів створення держави між українськими лідерами.

Чимало сил у роки революції витратили не на розбудову держави, а на соціальну ворожнечу. Стихія отаманщини, повстанського руху залишилася тією силою, яка все зводила нанівець у братовбивчих конфліктах, а не була спрямована на об'єднання сил для захисту держави.

Вкрай негативну роль у роки революції відіграла повільність і непослідовність лідерів революції у створенні власних збройних сил. Саме українська армія мала захищати завоювання революції. Проте УЦР зовсім відмовилася від створення власного регулярного війська, Українська Держава П. Скоропадського спиралася на допомогу іноземної армії, і лише Директорія УНР розпочала створення українського війська.

Найважливішим в історичному значенні Української революції 1917—1921 рр. було те, що вона активізувала процеси формування модерної української політичної нації та відновила традиції української державності.

Висновки. Завдяки Варшавській угоді, яка була неоднозначно сприйнята в українському суспільстві, Україна отримала допомогу від Польщі в боротьбі з більшовицькою владою.

• Результати війни союзницьких українсько-польських військ із більшовицькими силами в 1920 р. були закріплені Ризькою угодою.

- Після розгрому Збройних сил Півдня Росії та махновців більшовики перемогли своїх противників на території України.
- Другий зимовий похід став подією, якою завершилася Українська революція 1917—1921 рр.
- За своїм історичним значенням Українська революція 1917—1921 рр. посідає чільне місце в національно-визвольній боротьбі українського народу.

Запитання та завдання

1. Які землі на заході втратила Україна за Варшавською угодою? 2. Коли було укладено Ризький мир? 3. Яка із трьох груп — учасниць Другого зимового походу була найбільшою?
4. Охарактеризуйте передумови війни союзницьких українсько-польських військ із більшовиками в 1920 р. й сутність Варшавської угоди. 5. Якими були перебіг і результати війни союзницьких українсько-польських військ із більшовиками в 1920 р.?
6. Яку роль у подіях Української революції відіграв Другий зимовий похід? 7. Розкрийте історичне значення та уроки Української революції 1917—1921 рр.
8. Покажіть на карті атласу події, пов'язані з перебігом війни союзницьких українсько-польських військ із більшовиками, та західний кордон України за Ризьким договором 1921 р. 9. Завершіть складання таблиці «Події Української революції 1917—1921 рр.» (с. 29). 10. Проведіть дискусію за проблемним питанням: Варшавська угода — це помилка, вимушений компроміс, дипломатичний успіх, або щось інше.
11. Підготуйте есе на тему «Якою я бачу Українську революцію 1917—1921 рр. через 100 років?»